

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 43 (2022)

Δελτίον ΧΑΕ 43 (2022), Περίοδος Δ'

Ορισμένες παρατηρήσεις και ερωτήματα σχετικά με την πρωτοβυζαντινή αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη: Δημόσιο κτήριο βορείως της επισκοπικής βασιλικής

Κωνσταντίνος Θ. ΡΑΠΤΗΣ (Konstantinos T. RAPTIS),
Ελευθερία ΦΑΝΤΙΔΟΥ (Eleftheria FANTIDOU)

doi: [10.12681/dchae.34365](https://doi.org/10.12681/dchae.34365)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΡΑΠΤΗΣ (Konstantinos T. RAPTIS) Κ. Θ., & ΦΑΝΤΙΔΟΥ (Eleftheria FANTIDOU) Ε. (2023). Ορισμένες παρατηρήσεις και ερωτήματα σχετικά με την πρωτοβυζαντινή αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη: Δημόσιο κτήριο βορείως της επισκοπικής βασιλικής. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 43, 33–44.
<https://doi.org/10.12681/dchae.34365>

ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: ΔΗΜΟΣΙΟ ΚΤΗΡΙΟ ΒΟΡΕΙΩΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενός πρωτοβυζαντινού κτηρίου μνημειακού χαρακτήρα με μαρμάρινους μονολιθικούς πεσσούς και ολόπλινθες πλευρικές τοιχοποιίες αποκαλύφθηκαν προσφάτως, βορείως του ανατολικού τμήματος της πρωτοβυζαντινής επισκοπικής βασιλικής της Θεσσαλονίκης. Στο άρθρο παρουσιάζονται τα νέα ευρήματα και διατυπώνονται παρατηρήσεις, σκέψεις και ερωτήματα σχετικά με τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό του άγνωστου έως τώρα δημόσιου οικοδομήματος και τις πιθανές μνημειακές διαμορφώσεις του αστικού χώρου στην περιοχή κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο.

Architectural remains of an Early Byzantine monumental building with marble monolithic pillars and brick-built lateral walls have been recently unearthed to the north of the eastern part of the Early Byzantine Episcopal basilica of Thessaloniki. This paper presents the new findings and introduces some observations, thoughts, as well as questions about the architectural design of this, unknown until now, public edifice, and the possible monumental development of the urban space in this area during the Early Byzantine period.

Λέξεις κλειδιά

Πρωτοβυζαντινή περίοδος, δημόσια αρχιτεκτονική, επισκοπική βασιλική, μαρμάρινοι πεσσοί, Θεσσαλονίκη.

Keywords

Early Byzantine period; public architecture; Episcopal basilica; marble pillars; Thessaloniki.

Κατά τις εργασίες εκσκαφής τάφρου για τον εκσυγχρονισμό αστικών δικτύων κοινής ωφελείας¹ στην περιοχή βορειανατολικά του τρουλαίου ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης και βορείως της αφίδας της

πεντάκλιτης επισκοπικής βασιλικής² που προϋπήρχε στην ίδια θέση, αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενός πρωτοβυζαντινού δημόσιου κτηρίου. Στο παρόν άρθρο παρουσιάζονται τα πρόσφατα ευρήματα

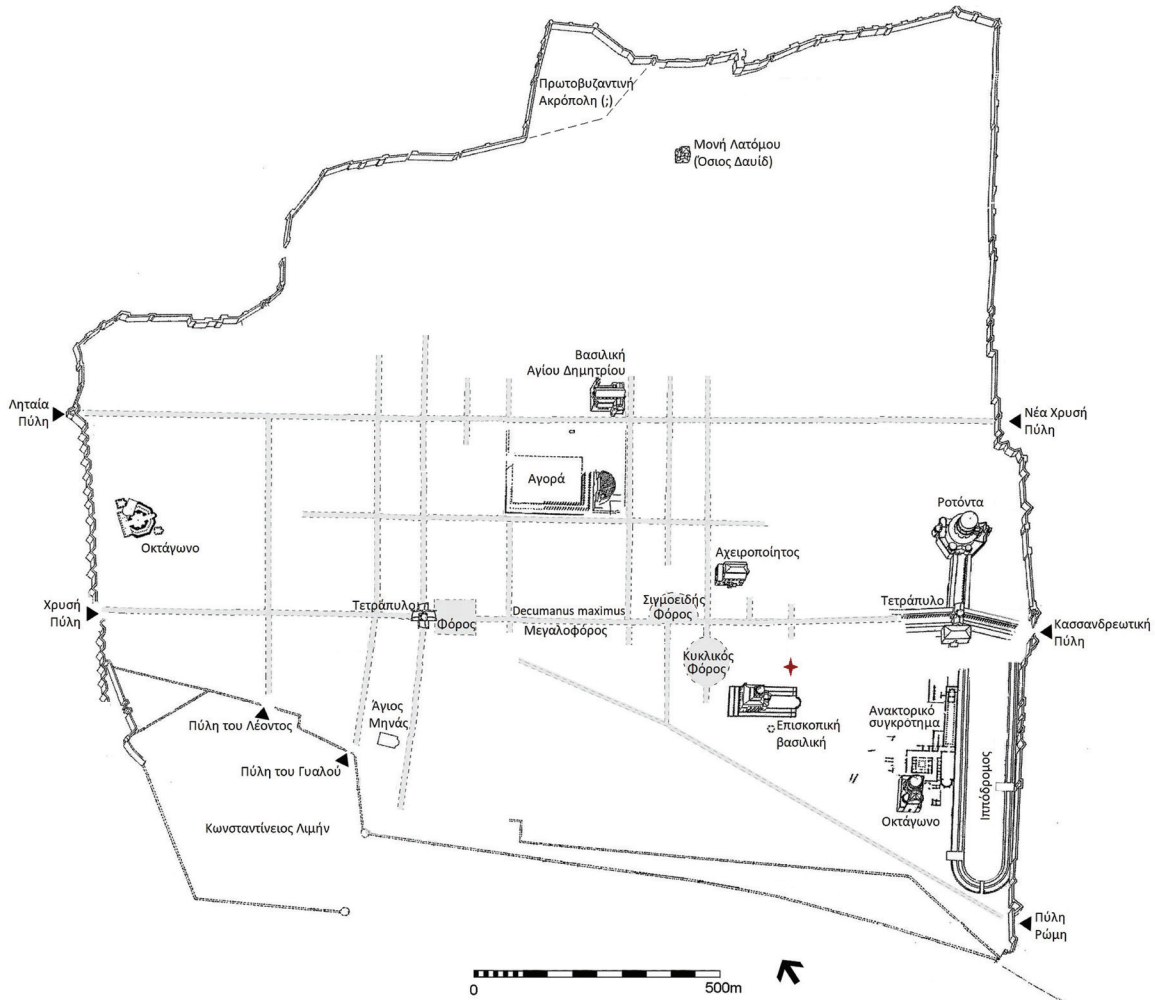
* Κωνσταντίνος Θ. Ράπτης, Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης, kraptis@culture.gr, raptis.constantinos@gmail.com

** Ελευθερία Φαντίδου, Αρχιτέκτων-Αναστηλώτρια, Κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος MSc, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης, efantidou@culture.gr, ritsaf@gmail.com

¹ Η τάφος, πλάτους 1,20 μ., διανοίχθηκε τον Φεβρουάριο του 2020 στο πλαίσιο έργου της ΕΥΑΘ ΑΕ για την αντικατάσταση και επέκταση του παντοροοϊκού αγωγού της διαγώνιας οδού Πατριάρχου Ιωακείμ, στο τμήμα της μεταξύ των οδών Κεραμοπούλου και Χαραλάμπους. Η παρακολούθηση της εκσκαφής και ο εντοπισμός των ευρημάτων έγινε από τους αρχαιολόγους πεδίου, κυρίως Μιχαήλ Βιολατζή και Δρόσο Μπάδραβο, οι οποίοι ανέλαβαν και τη διεξαγωγή της αρχαιολογικής έρευνας που,

ακολούθησε υπό την επίβλεψη του πρώτου εκ των συγγραφέων του παρόντος άρθρου. Η τοπογραφική αποτύπωση της ανασκαφής έγινε από τη δεύτερη εκ των συγγραφέων, σε συνεργασία με τον τοπογράφο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης, κύριο Σωτήριο Χαλμιούρδα. Εκφράζουμε τις θερμότερες ευχαριστίες μας!

² Για την πεντάκλιτη επισκοπική βασιλική της Θεσσαλονίκης, βλ. Κ. Θ. Ράπτης, «Ορισμένες παρατηρήσεις και ερωτήματα σχετικά με την πρωτοβυζαντινή αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη: το Οκτάγωνο παρά τη Χρυσή Πύλη και η επισκοπική βασιλική», ΔΧΑΕ ΜΒ' (2021), 25-30, 32, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία, και Κ. Τ. Ράπτης, «Late Antique Thessalonike: The Urban Transformation of a Tetrarchic Provincial Capital into a Christian Metropolis», L. Lavan (επιμ.), *Imperial Archaeologies of Late Antiquity*, 14, Leiden – Νέα Υόρκη (υπό έκδοση).

Εικ. 1. Θεσσαλονίκη. Χάρτης της εντός των τειχών πόλης, στον οποίο σημειώνονται τα μνημεία της πόλης και η θέση των εξεταζόμενων δομών.

και διατυπώνονται ορισμένες παρατηρήσεις, σκέψεις αλλά και ερωτήματα σχετικά με τις πιθανές μνημειακές διαμορφώσεις του αστικού χώρου στην περιοχή αυτή κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο (Εικ. 1).

Αρχικώς, εντοπίστηκε *in situ* μαρμάρινος πεσσός, μέγιστου αποκαλυμμένου ύψους 1,30 μ. και διατομής 0,86×0,96 μ., με συμφυές ακόσμητο επίκρανο με λοξό-τημητες παρειές (Εικ. 2). Η άνω επιφάνεια του επικράνου, διαστάσεων 1,08×0,97 μ., φέρει τέσσερις τετράπλευρες υποδοχές³ στις γωνίες της καθώς και κατάλοιπα πλούσιου σε κεραμικά αδρανή ασβεστοκονιάματος, που

υποδεικνύουν την ανάπτυξη υπερκείμενης δομής, πιθανώς της γένεσης πλινθόκτιστων τόξων.

Το εύρημα επέβαλε την επέκταση του σκάμματος για περαιτέρω δυνατή διερεύνηση αλλά και για την αναγκαία μετατόπιση του υπό κατασκευή αγωγού, κατά τρόπον ώστε να καθίστατο εφικτή η ολοκλήρωση του τεχνικού έργου χωρίς την απόσπαση του μαρμαρίνου μονολιθικού πεσσού, καθώς εξ αρχής εκτιμήθηκε ότι αφενός αποτελούσε τμήμα σημαντικής πολεοδομικής διαμόρφωσης και αφετέρου διετηρείτο κατακόρυφος στην αρχική θέση του.

³ Πρόκειται ουσιαστικά για την περαιτέρω λάξευση της άνω επιφάνειας του επικράνου, κατά 1 εκ., μόνο στις τέσσερις γωνίες

του, κατά τρόπον ώστε αυτές να μην παραλαμβάνουν φορτία, στην περίπτωση που ο μονολιθικός πεσσός θα έφερε τοιχοποιία

Εικ. 2. Μαρμάρινος μονολιθικός πεσσός με συμφυές επίκρανο.

Ακολούθως, σε απόσταση 3,10-3,12 μ. (10 πόδες) προς βορρά εντοπίστηκε τμήμα του συμφυούς επικράνου έτερου μαρμαρίνου πεσσού, ανάλογων διαστάσεων (Εικ. 3), που, σε συνδυασμό με τον πρώτο, δύναται να ορίσουν μαρμαρίνη πεσσοστοιχία μνημειακών διαστάσεων που αναπτύσσεται στον άξονα Βορρά-Νότου.

Το μικρό πλάτος του σκάμματος, παρά τη διεύρυνσή του για την τεκμηρίωση του ευρήματος, δεν επέτρεψε την πλήρη αποκάλυψη των πεσσών και κυρίως το ύψος τους, καθώς τα σαθρά πρηνή δεν επέτρεψαν την έρευνα σε βάθος μεγαλύτερο των 3 μ. Το συνολικό ύψος των μονολιθικών πεσσών – συμπεριλαμβανομένου του συμφυούς επικράνου και ανάλογης μορφολογικά

από μαρμαρίνους ή λίθινους δόμους, μαρμάρινο επιστύλιο κ.ά. Σχετίζονται δε με τη λάξευση του αρχιτεκτονικού μέλους στο εργαστήριο γλυπτικής, όπου παράχθηκε, και όχι με τη θέση εύρεσής του, καθώς οι εν λόγω «υποδοχές» δεν συμμετέχουν στην ανακούφιση των γωνιών του επικράνου με πλινθόκτιστη ανωδομή, όπως αυτή του υπό εξέταση κτηρίου.

Εικ. 3. Τμήμα μαρμαρίνου μονολιθικού πεσσού με συμφυές επίκρανο *in situ* στις παρειές του σκάμματος.

βάσης– δύναται, ωστόσο, να υπολογιστεί, βάσει της διατομής τους, σε 4,50 έως 4,60 μ. Ως εκ τούτου, και με δεδομένο ότι η άνω επιφάνειά τους έχει εντοπιστεί σε απόλυτο ύψος 12,50 μ., η επιφάνεια έδρασής τους δύναται πιθανώς να υπολογιστεί σε υψόμετρο 7,90-8,00 μ. Το επίπεδο αυτό σχετίζεται με τον ορίζοντα της πρωτοβυζαντινής περιόδου στη συγκεκριμένη περιοχή, καθώς ταυτίζεται τόσο με το επίπεδο των δαπέδων της επισκοπικής βασιλικής του όψιμου 5ου αιώνα⁴, λίγα μόλις μέτρα νοτιότερα, όσο και με το αντίστοιχο του κυκλικού φόρου των αρχών του 6ου αιώνα, που

⁴ Για τη χρονολόγηση της επισκοπικής βασιλικής, βλ. K. Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture between the Fourth and the Early Eleventh Centuries AD with Special Reference to the Towns of Byzantine Macedonia* (Μακεδονική Βιβλιοθήκη 83), Θεσσαλονίκη 1996, 141-144. Sl. Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven – Λονδίνο 2010, 106. Ο ίδιος, «Christianization of Thessalonikē: The Making of Christian “Urban Iconography”», L. Nasrallah – Ch. Bakirtzis – St. J. Friesen (επιμ.), *From Roman to Early Christian Thessalonikē* (Harvard Theological Studies 64), Cambridge, Massachusetts 2010, 81. Κ. Θ. Ράπτης, «Αρχιτεκτονικά έργα του Αναστασίου Α΄ στη Θεσσαλονίκη», *Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Γεώργιου Βελένη (Θεσσαλονίκη, Αμφιθέατρο Αρχαίας Αγοράς, 4-8 Οκτωβρίου 2017)*, Πρακτικά, Αθήνα 2021, 576. Ο ίδιος, «Ορισμένες παρατηρήσεις», ό.π. (υποσημ. 1), 26.

Εικ. 4. (α) και (β). Τμήμα της ανατολικής πλινθόκτιστης τοιχοποιίας του εξεταζόμενου κτηρίου.

εντοπίστηκε κατά την ανασκαφή του σταθμού Αγίας Σοφίας νοτίως του *decumanus maximus*⁵, διαμορφώνοντας με μνημειακό τρόπο τον δημόσιο χώρο βορειοδυτικά του αιθρίου της επισκοπικής βασιλικής.

Η συνέχιση της εκσκαφής βορειανατολικά των πεσσών αποκάλυψε σε απόσταση 8,72-8,74 μ. (28 πόδες) από την ανατολική παρειά τους τμήμα παράλληλης πλινθόκτιστης τοιχοποιίας, μέγιστου αποκαλυμμένου ύψους 2 μ. και μέγιστου αποκαλυφθέντος πάχους 3,60 μ.⁶, στη δυτική παρειά της οποίας αναπτύσσεται

ολόπλινθη παραστάδα, πλάτους ~1 μ. (Εικ. 4). Η τοιχοποιία είναι δομημένη αποκλειστικά με πλίνθους πρωτοβυζαντινών χρόνων, διαστάσεων 30,8×41×5 εκ. και 31,2×40×5,5 εκ. και ισοπαχή αρμό (5-5,5 εκ.) με ισχυρή ασβεστοκονία πλούσια σε χονδρόκοκκα κεραμικά αδρανή, η σύσταση της οποίας είναι ανάλογη του δομικού κονιάματος πλείστων πρωτοβυζαντινών μνημείων της πόλης⁷. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση πλίνθων που έχουν κατασκευαστεί βάσει διαφορετικού πόδα –30,8 και 31,2 εκ.– και ο εντοπισμός

⁵ Στ. Βασιλειάδου – Στ. Τζεβρένη, «Μετασημματισμοί του αστικού χώρου της Θεσσαλονίκης κατά την Ύστερη Αρχαιότητα (4ος-6ος αιώνας) μέσα από τα ανασκαφικά δεδομένα στον σταθμό Αγίας Σοφίας του μητροπολιτικού σιδηροδρόμου», *ΔΧΑΕ ΜΑ'* (2020), 48-53. Ράπτης, «Αρχιτεκτονικά έργα», ό.π. (υποσημ. 4), 580-581.

⁶ Το πάχος της τοιχοποιίας είναι ανάλογο ή ευρύτερο των τοιχοποιιών της πρωτοβυζαντινής οχύρωσης της πόλης στα μεταπύργια διαστήματα. Στην εντός των τειχών περιοχή, αντίστοιχη μεγάλου πάχους τοιχοποιία εντοπίστηκε παλαιότερα σε οικόπεδα της οδού Απελλού και ανήκει σε αφιδωτό κτήριο που ταυτίστηκε από τους Γ. Βελένη και Π. Αδάμ-Βελένη με ρωμαϊκό κτήριο θεαμάτων, βλ. Γ. Βελένης – Π. Αδάμ-Βελένη, «Ρωμαϊκό θέατρο στη Θεσσαλονίκη», *ΑΕΜΘ* 3, 1989, Θεσσαλονίκη 1992,

241-256. Το κτήριο αυτό, κατά την υποθετική αποκατάσταση των μελετητών του, θα αναπτυσσόταν μεταξύ του ανακτορικού συγκροτήματος του 4ου-6ου αιώνα και της ανατολικής πλευράς της μεταγενέστερης του εικαζόμενου ρωμαϊκού κτηρίου θεαμάτων πρωτοβυζαντινής επισκοπικής βασιλικής του όψιμου 5ου αιώνα.

⁷ Βλ. Κ. Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 52), Αθήνα 1994, 159. Κ. Θ. Ράπτης, *Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης. Αρχιτεκτονική και γλυπτός διάκοσμος* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ανοικτής πρόσβασης: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/38464>), I-III, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2016, II, 468.

Εικ. 5. Ενσφράγιστες πλίνθοι πρωτοβυζαντινών χρόνων.

μεγάλου αριθμού ενσφράγιστων πλίνθων⁸ (Εικ. 5), που ανήκουν στο σύνολό τους στη δεύτερη ομάδα με πλάτος πόδα 31,2 εκ. –μονάδα μέτρησης με την οποία φαίνεται ότι έγινε και ο σχεδιασμός της κάτοψης του υπό εξέταση κτηρίου. Αναφέρεται ενδεικτικά ο

χαρακτηριστικός για την πόλη σφραγισματικός τύπος που αποτελείται από το μονόγραμμα *ENT*, πλαισιωμένο από σταυρούς και συνοδευόμενο από ένα γράμμα του ελληνικού αλφαβήτου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση αποσπάστηκαν δύο πλίνθοι, στις οποίες το εν λόγω

⁸ Τα πρώτα, εκδεδομένα, σχέδια ενσφράγιστων πλίνθων από τη Θεσσαλονίκη ανήκουν στους Ch. Texier και R. Poppwell Pullan (*Byzantine Architecture; Illustrated by Examples of Edifices Erected in the East during the Earliest Ages of Christianity with Historical and Archaeological Descriptions*, Λονδίνο 1864, 134), αν και ανάλογα σχέδια είχαν γίνει από τον γάλλο πρόξενο J.-B. Germain ήδη από το 1746, βλ. σχετ. H. A. Omont, «Inscriptions grecques de Salonique recueillies au XVIIIe siècle par J.-B. Germain», *RAr* 1894, 212). Ανάλογα σχέδια δημοσιεύτηκαν από τον O. Tafrahi (*Topographie de Thessalonique*, Παρίσι 1913, 76 κ.ε., 153) και ακολούθησαν αναφορές από τον Ch. Diehl για την Αχειροποίητο [Ch. Diehl – M. Le Tourneau – H. Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique* (Monuments de l'art byzantin IV), Παρίσι 1918, 58], από τον E. Hébrard για τη Ροτόντα [«Les travaux du Service Archéologique de l'Armée d'Orient à l'Arc de

Triomphe de Galère et a l'église St-George de Salonique», *BCH* 44 (1920), 31-32], τον M. Καλλιγά για την Αγία Σοφία [«Ανασκαφικαὶ ἔρευναι εἰς τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας», *ΠΑΕ* 1936 (1937), 111-118], τους Γ. και Μ. Σωτηρίου για τον ναό του Αγίου Δημητρίου (*Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1952, 235), τον Κ. Θ. Ράπτη για την Αχειροποίητο («Παρατηρήσεις ἐπὶ ορισμένων δομικῶν στοιχείων τῆς Αχειροποιήτου», *ΑΕΜΘ* 13, 1999, Θεσσαλονίκη 2001, 219-226), την Κ. Θεοχαρίδου για τα πρωτοβυζαντινὰ τείχη τῆς πόλης [Κ. Θεοχαρίδου, «The Walls of Thessaloniki: Evidence from Brickstamps», *Metin Ahunbay'a armağan. Bizans Mimarisi Üzerine Yazılaz / Gift to Metin Ahunbay. Essays on Byzantine Architecture* (Sanat Tarihi Dafterleri / Art History Notebooks 8), Κωνσταντινούπολη 2004, 221-235], και τις Φ. Αθανασίου, Β. Μάλαμα, Μ. Μίτσα και Μ. Σαραντιδου για τις πρωτοβυζαντινές

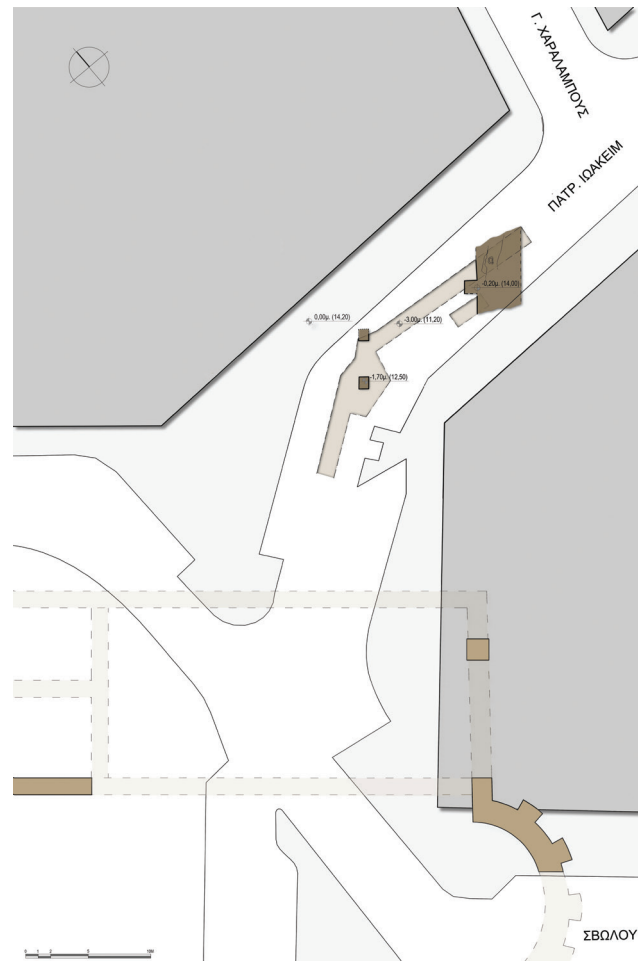
μονόγραμμα ακολουθείται από τα γράμματα «Α»⁹ και «Ε», καθώς και δύο πλίνθοι με λατινικό σταυρό επί κύκλου¹⁰. Τα σφραγίσματα αυτά που εντοπίζονται σε πλίνθους στο σύνολο των κτηρίων της Ύστερης Αρχαιότητας στη Θεσσαλονίκη, σχετίζονται με τη διευθέτηση, τον υπολογισμό και τον τρόπο ελέγχου, από τον στρατό ή τον επίσκοπο, ενός κρατικού δικτύου εργαστηρίων παραγωγής δομικών υλικών για την ανέγερση μεγάλων δημοσίων έργων¹¹. Βάσει των μνημείων στα οποία έχουν τεκμηριωθεί σε πρώτη χρήση, υποδεικνύουν ένα *terminus post quem* στα μέσα του 5ου αιώνα.

φάσεις του ανακτορικού συγκροτήματος [«Πλίνθοι και σφραγίσματα από το ανάκτορο του Γαλερίου», *AEMΘ* 20, 2006, Θεσσαλονίκη 2008, 299-317. *Η αποκατάσταση των ερειπίων του Γαλεριανού συγκροτήματος στη Θεσσαλονίκη (1994-2014). Τεκμηρίωση και Επεμβάσεις*, Θεσσαλονίκη 2015, 41-42, 147-149, 183-184, 212]. Γενικά για ενσφράγιστες πλίνθους από τη Θεσσαλονίκη, βλ. C. Mango, «Byzantine Brickstamps», *AJA* 1950, 19-27. M. Vickers, «Fifth-Century Brickstamps from Thessaloniki», *BSA* 68 (1973), 285-294. J. Bardill, «Brickstamps», E. Jeffreys, J. Haldon – R. Cormack (επιμ.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Οξφόρδη 2008, 197-199. K. T. Raptis, «Byzantine Bricks and Brickstamps of Thessaloniki / Byzantinische Backsteine und Backsteinestempel von Thessaloniki» *Ziegelei-museum* 39 (2022), 28-43.

⁹ Vickers, «Fifth-Century Brickstamps», ό.π. (υποσημ. 8), 286-290, σχέδ. 1-3, πίν.1 – τύπος I.B1. Raptis, «Byzantine Bricks and Brickstamps», ό.π. (υποσημ. 8), 30-33.

¹⁰ Το σφράγισμα αυτό, που θεωρείται συμβολισμός της εκκλησίας, έχει παλαιότερα εντοπιστεί σε πλίνθους από τη Ροτόντα, σε συνδυασμό με μονογράμματα του τύπου «ENT», βλ. Vickers, «Fifth-Century Brickstamps», ό.π. (υποσημ. 8), 288, σχέδ. 2 – τύπος I.A5 και I.B.3, καθώς και σε μια πρωτοβυζαντινή πλίνθο που βρέθηκε στον Προφήτη Ηλία, σε συνδυασμό με αδιάγνωστο μονόγραμμα και σταυρό, βλ. στο ίδιο, 287, σχέδ. 1 – τύπος I.A3. Ο ίδιος, «A Note on the Byzantine Palace at Thessaloniki», *BSA* 66 (1971), 369-371. Raptis, «Byzantine Bricks and Brickstamps», ό.π. (υποσημ. 8), 34.

¹¹ Ράπτης, *Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης*, ό.π. (υποσημ. 7), II, 477. Raptis, «Byzantine Bricks and Brickstamps», ό.π. (υποσημ. 8), 38. Αξίζει να σημειωθεί ότι ενσφράγιστες πλίνθοι με ανάλογα χαρακτηριστικά σπανίζουν σε ιδιωτικά κτήρια της βυζαντινής περιόδου και τα λιγότερα παραδείγματα αφορούν δομικά υλικά σε δεύτερη χρήση, βλ. στο ίδιο, 38-42. Ο ίδιος, «Some Remarks on the Re-Consumption of Early Byzantine Stamped Bricks and Tiles in Medieval and Post-Medieval Structures in Thessaloniki», *Proceedings of the XIIIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics* (Granada, November 13, 2021) (υπό έκδοση).

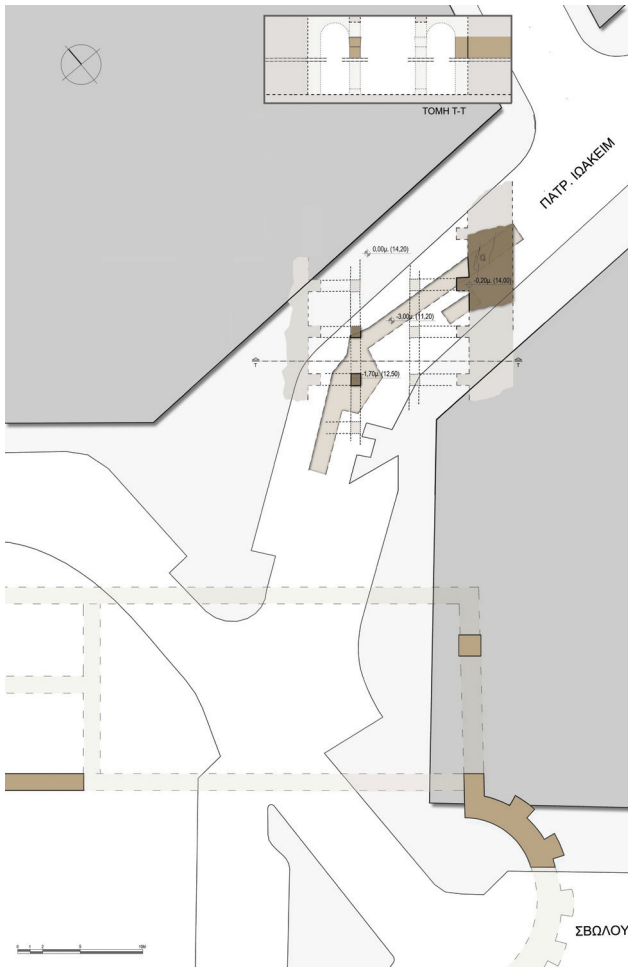

Εικ. 6. Κάτοψη της ανασκαφής.

Συνδυάζοντας τις πληροφορίες που δύναται να αντληθούν από τα ανωτέρω ευρήματα και ελέγχοντας τους άξονες που υποδεικνύουν οι δύο μαρμάρινοι πεσσοί, η παράλληλη προς αυτούς πλινθόκτιστη τοιχοποιία και η μοναδική αποκαλυφθείσα παραστάδα της (Εικ. 6), δύναται να διατυπωθούν ως υποθέσεις εργασίας τα κάτωθι:

Η παραστάδα δεν συμπίπτει με κανέναν από τους δύο μαρμάρινους πεσσούς που εντοπίστηκαν ανασκαφικά, ευθυγραμμίζεται, ωστόσο, με τη θέση μη αποκαλυφθέντα πιθανώς πεσσού που δύναται να υποτεθεί ότι υφίστατο σε ανάλογη απόσταση προς Βορρά, ορίζοντας κατά τον τρόπο αυτό πεσσοστοιχία, η οποία συνδεόταν με εγκάρσια τόξα με την πλινθόκτιστη τοιχοποιία στα ανατολικά.

Η πεσσοστοιχία και η παράλληλη προς τους πεσσούς ολόπλινθη τοιχοποιία είναι κάθετες στον βόρειο

Εικ. 7. Υποθετική αποκατάσταση cardo με πλευρικές πεσσοστοιχίες μεταξύ του *decumanus maximus* και του ανατολικού τμήματος της επισκοπικής βασιλικής. Κάτοψη και τομή.

τοίχο της πεντάκλιτης επισκοπικής βασιλικής και στον άξονα του *decumanus maximus*, όπως αυτός τεκμηριώθηκε από τις ανασκαφές του Μετρό¹².

Βάσει των ως άνω, δεδομένου ότι στη θέση αυτή υπολογίζεται ένας cardo του συμμετρικού, ιπποδάμειου, πολεοδομικού ιστού της Ύστερης Αρχαιότητας¹³ και λόγω της μεγάλης απόστασης μεταξύ των πεσσών και της πλινθόκτιστης τοιχοποιίας στα ανατολικά, η οποία υπερβαίνει τα 8 μ., θα μπορούσε, με την υποθετική

¹² Βλ. σχετ. Βασιλειάδου – Τζεβρένη, «Μετασχηματισμοί του αστικού χώρου», ό.π. (υποσημ. 5), 49, εικ. 11.

¹³ M. Vitti, *Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης από την ίδρυσή της έως τον Γαλέριο*, Αθήνα 1996, 67-86, χάρτες 2-3, 5.

μεσολάβηση μιας δεύτερης παράλληλης πεσσοστοιχίας, να αποκατασταθεί στη θέση αυτή ένας cardo, πλάτους 4-4,5 μ., με μνημειακές πεσσοστήρικτες στοές πλάτους 3 μ. (Εικ. 7), ανάλογος με τους παρόμοιων διαστάσεων cardines με πλευρικές πεσσοστήρικτες στοές, που εντοπίστηκαν ανασκαφικά στο ύψος των οδών Σοφοκλέους¹⁴, Πλάτωνος¹⁵ και Παστέρ¹⁶.

Και στις τρεις περιπτώσεις κάθετων οδών της Ύστερης Αρχαιότητας με πεσσοστήρικτες στοές, που εντοπίστηκαν στο παρελθόν, οι πεσσοί δεν ήταν μαρμάρινοι αλλά κτιστοί. Η δόμησή τους εξ ολοκλήρου με πλίνθους έχει ανάλογα χαρακτηριστικά με την πλευρική τοιχοποιία με την παραστάδα, η οποία φαίνεται να αποτελεί το ανατολικό όριο του υπό εξέταση στωικού κτηρίου. Η χρήση στη συγκεκριμένη περίπτωση μαρμάρινων μονολιθικών πεσσών για τη στήριξη των τοξοστοιχιών των πλευρικών στοών θα μπορούσε να δικαιολογηθεί λόγω της θέσης του συγκεκριμένου – υποτιθέμενου – cardo στο άμεσο περιβάλλον της επισκοπικής βασιλικής, σε μια περίοδο που η Θεσσαλονίκη αναδιαμορφώνεται με μνημειακό τρόπο κατά τα πρότυπα της πρωτεύουσας¹⁷.

¹⁴ Από τις στοές του cardo στον άξονα της σύγχρονης οδού Σοφοκλέους, που διασταυρωνόταν με τον *decumanus maximus* στον άξονα της σημερινής οδού Αγίου Δημητρίου, είχαν εντοπιστεί δώδεκα πλινθόκτιστοι πεσσοί που αναπτύσσονταν στον άξονα Βορρά-Νότου και όριζαν την ανατολική στοά του, πλάτους 2,50 μ., βλ. Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), *Σωστική Ανασκαφή Αγωγού Ύδρευσης Θεσσαλονίκης II (2000-2002)*, Α' (Τετράδια Αρχαιολογίας 4), (έκδοση σε ψηφιακό δίσκο δεδομένων), Θεσσαλονίκη 2006, 318-321.

¹⁵ Από τις στοές του cardo στον άξονα της σύγχρονης οδού Πλάτωνος, που διασταυρωνόταν με τον *decumanus maximus* και αποτελούσε την προς νότο επέκταση του cardo της οδού Σοφοκλέους, εντοπίστηκαν τέσσερις πεσσοί που αντιστοιχούν στη δυτική στοά του, βλ. Στ. Βασιλειάδου – Ν. Παζαράς, «ΜΕΤΡΟ Θεσσαλονίκης 2007», *AEMΘ 21, 2007*, Θεσσαλονίκη 2010, 239-240, σχέδ. 6. Βασιλειάδου – Τζεβρένη, «Μετασχηματισμοί του αστικού χώρου», ό.π. (υποσημ. 5), 36.

¹⁶ Η μνημειακή διαμόρφωση των κάθετων οδών της υστερορωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής Θεσσαλονίκης με πεσσοστοιχίες για τη στήριξη της ανωδομής των πλευρικών στοών τους διαπιστώθηκε και σε cardo στο ύψος της διαγώνιας οδού Παστέρ, βλ. σχετ. Ν. Καρύδας, «Ανασκαφές στην οδό Παστέρ και οι πρώτες ενδείξεις για τη μνημειακή διαμόρφωση της οδού Αγ. Δημητρίου», *AEMΘ 15, 2001*, Θεσσαλονίκη 2003, 309-320.

¹⁷ Ράπτης, «Αρχιτεκτονικά έργα», ό.π. (υποσημ. 4), 581.

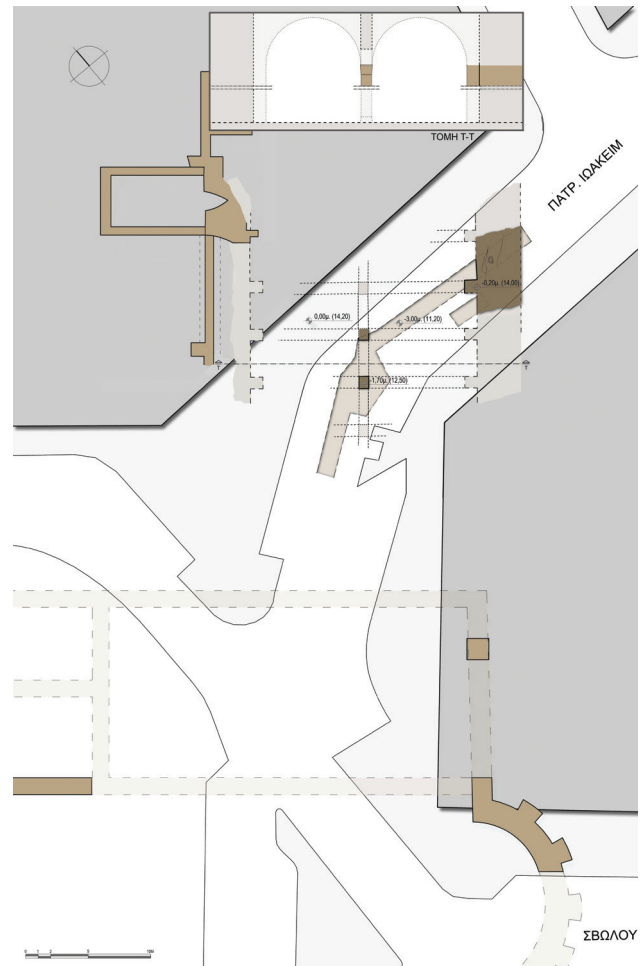

Ο μνημειακού χαρακτήρα *cardo* θα συνέδεε τον *decumanus maximus* με το ανατολικό τμήμα της επισκοπικής βασιλικής. Λαμβάνοντας δε υπόψη την πρόσφατα διατυπωμένη πρόταση κατάταξης της πρωτοβυζαντινής επισκοπικής βασιλικής της πόλης στις βασιλικές με εγκάρσιο κλίτος¹⁸, ο εν λόγω στωικός *cardo* θα αποτελούσε, σε επίπεδο αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, την επέκταση του εγκάρσιου κλίτους της. Στην περίπτωση αυτή, δε, θα οδηγούσε σε εικαζόμενο θυραίο άνοιγμα της βόρειας απόληξηξ του εγκάρσιου κλίτους.

Παράδοξο παραμένει, ωστόσο, στην περίπτωση αυτή, το μεγάλο πάχος της τοιχοποιίας που διαμορφώνει το ανατολικό όριο της στοάς, το οποίο χωρίς προφανή αναλημματικό ή οχυρωτικό χαρακτήρα δύναται να αιτιολογηθεί μόνο ως φορέας θολωτής ανωδομής μεγάλων διαστάσεων.

Η περιγραφή του μεγάλου πάχους και ύψους ολόπλινθου τοίχου, που υπολογίζεται να διατηρείται εν καταχώσει σε ύψος 5 μ., είναι ανάλογη με αυτήν έτερης, επίσης παράλληλης προς την υπό εξέταση πεσσοστοιχία, δομής που εντοπίστηκε στο παρελθόν στο οικοπέδο της Πατριάρχου Ιωακείμ 1. Η περιγραμματοειδή δημοσίευση της ανασκαφής του εν λόγω οικοπέδου στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον* του 1963, που συνοδεύεται από μια γενικευμένη κάτοψη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων που εντοπίστηκαν, αναφέρει ότι «ευρέθη μέγας τοίχος σωζόμενου μήκους 19 μ. και μέγιστου πάχους 4,30 μ. [...] κατεσκευασμένος εξ ολοκλήρου διά πλίνθων» [...] που «λόγω του μεγάλου πάχους και ύψους αυτού, έδιδε την εντύπωσιν φρουριακής κατασκευής»¹⁹.

Εντάσσοντας το σύνολο των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της επισκοπικής βασιλικής, της παλαιάς ανασκαφής του οικοπέδου της Πατριάρχου Ιωακείμ 1 και των πρόσφατων ευρημάτων σε ένα ενιαίο τοπογραφικό σχέδιο, προκύπτει ότι τόσο ο ολόπλινθος μέγας

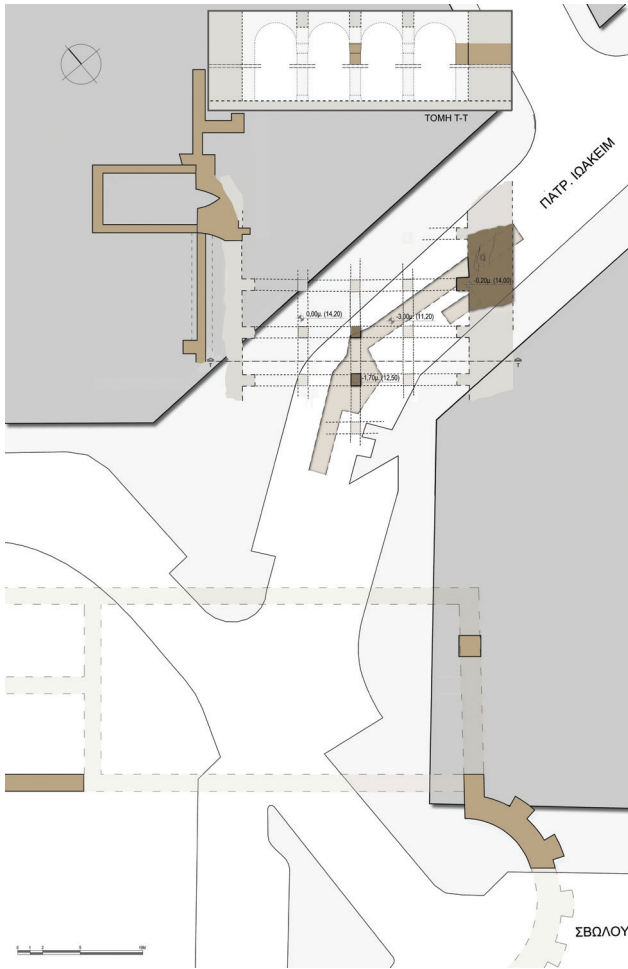
Εικ. 8. Υποθετική αποκατάσταση δίδυμου στωικού κτηρίου με κεντρική πεσσοστοιχία. Κάτοψη και τομή.

τοίχος που είχε εντοπιστεί το 1963 στο προς δυσμάς οικοπέδο, όσο και η πρόσφατα αποκαλυφθείσα πλινθοδομή, πέρα από τη δομική και μορφολογική τους ομοιότητα, ισαπέχουν από τη μαρμάρινη πεσσοστοιχία. Τα παραπάνω υποδεικνύουν πιθανότατα στη θέση αυτή ένα μνημειακών διαστάσεων στωικό κτήριο, με δίδυμες στοές, πλάτους ~8 μ. (Εικ. 8), το οποίο αναπτυσσόταν στον άξονα Βορρά-Νότου, στην επέκταση του πιθανολογούμενου εγκάρσιου κλίτους της επισκοπικής βασιλικής.

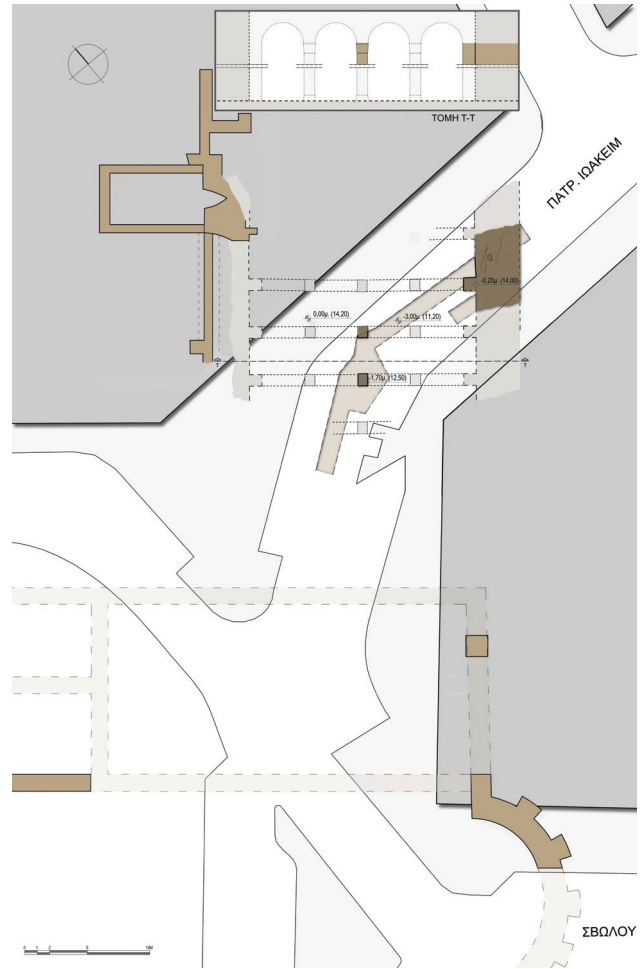
Εναλλακτικά ως προς την προηγούμενη υπόθεση, το μειονέκτημα της οποίας εντοπίζεται στην ανάπτυξη ιδιαίτερα ευρέων και κατ' επέκταση υψηλών εγκάρσιων τόξων, με άνοιγμα υπερδιπλάσιο του πλάτους των τόξων που αναπτύσσονταν μεταξύ των πεσσών στον

¹⁸ Ράπτης, «Ορισμένες παρατηρήσεις και ερωτήματα», ό.π. (υποσημ. 2), εικ. 14.

¹⁹ Φ. Δροσογιάννη, «Μεσαιωνικά Μακεδονίας. Α΄ Αγία Σοφία, η Αρχαιότητες εις οικόπεδον βορείως τής Αγίας Σοφίας», *ΑΔ* 18 (1963), Β΄2 – Χρονικά [1965], 240-241, σχέδ. 1. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η περιγραφή των αρχιτεκτονικών καταλοίπων δεν ταυτίζεται απόλυτα με τη δημοσιευμένη κάτοψη, στην οποία δεν σημειώνεται η επαλληλία των αρχιτεκτονικών καταλοίπων διαφορετικών πιθανώς φάσεων που εντοπίστηκαν στο οικοπέδο.

Εικ. 9. Υποθετική αποκατάσταση στωικού κτηρίου με τρεις παράλληλες πεσσοστοιχίες που γεφυρώνονται στην ανωδομή από διασταυρούμενα πλινθόκτιστα τόξα. Κάτοψη και τομή.

Εικ. 10. Υποθετική αποκατάσταση στωικού κτηρίου με τρεις παράλληλες πεσσοστοιχίες που γεφυρώνονται στην ανωδομή από πλινθόκτιστα τόξα στον άξονα Α-Δ. Κάτοψη και τομή.

κατά μήκος άξονα (Βορρά-Νότου) του κτηρίου, και δεδομένου ότι η απόσταση μεταξύ των μαρμαρίνων πεσσών και των παραστάδων των πλινθόκτιστων πλευρικών τοιχοποιιών είναι ~7,80 μ. (25 πόδες), λίγο μεγαλύτερο από το μήκος δύο επάλληλων τόξων της πεσσοστοιχίας στον άξονα Βορρά-Νότου συμπεριλαμβανομένου του πλάτους τού μεταξύ τους πεσσού $[(3,12 \times 2) + 0,96 = 7,20 \text{ μ.}]$, θα ήταν εξίσου, αν όχι περισσότερο, πιθανόν εκατέρωθεν της εντοπισμένης πεσσοστοιχίας και μεταξύ αυτής και των πλευρικών τοιχοποιιών του κτηρίου να αναπτυσσόταν από μία επιπλέον πεσσοστοιχία. Στην περίπτωση αυτή, το υπό εξέταση δρομικό κτήριο θα διακρινόταν εσωτερικά σε τέσσερις παράλληλες ισοπλάτεις στοές, πλάτους ~3,40 μ., που θα οριζόνταν από

τρεις ισαπέχουσες μεταξύ τους πεσσοστοιχίες (Εικ. 9, 10). Η θολωτή ανωδομή των στοών θα ήταν δυνατό να απαρτίζεται είτε από ένα δίκτυο χαμηλών σταυροθολίων ή χαμηλών ασπίδων με συμφυή λοφία που θα φέρονταν από διασταυρούμενα πλινθόκτιστα τόξα, τα οποία θα συνέδεαν τους πεσσούς μεταξύ τους και με τις παραστάδες των πλευρικών ολόπλινθων τοιχοποιιών (Εικ. 9), είτε από παράλληλες μεταξύ τους, εγκάρσιες ως προς τον κατά μήκος άξονα του κτηρίου, ημικυλινδρικές καμάρες, οι οποίες θα φέρονταν από πλινθόκτιστα τόξα που θα συνέδεαν τους πεσσούς μεταξύ τους και με τις παραστάδες των πλευρικών τοιχοποιιών, διαμορφώνοντας τοξοστοιχίες τεσσάρων τόξων στην κατεύθυνση Ανατολής-Δύσης (Εικ. 10).

Σε όλες τις υποθετικές αποκαταστάσεις του μεγάλου στωικού κτηρίου με μία ή τρεις παράλληλες πεσσοστοιχίες, η επιλογή μαρμάρινων πεσσών μεγάλης διατομής, αντί κιώνων, σχετίζεται πιθανότατα με τη στήριξη μεγάλων φορτίων που υπερέβαιναν πιθανότατα αυτά της θολωτής ανωδομής των στοών. Δεδομένου δε ότι οι πλευρικές τοιχοποιίες –το μεγάλο πάχος των οποίων εγγίζει, αν δεν ξεπερνά, αυτό των τειχών της πόλης– φέρεται να μη φέρουν ανοίγματα, το στωικό κτήριο στο οποίο ανήκουν οι αποκαλυφθέντες πεσσοί, αποτελεί πιθανώς την υποδομή ενός άγνωστου μνημειακού δημοσίου κτηρίου που θα ίστατο άνωθεν την θολωτή ανωδομή των υπό εξέταση στοών και, λόγω της θέσης του, βορειώς του εικαζόμενου εγκάρσιου κλίτους της επισκοπικής βασιλικής, θα είχε άμεση σχέση με αυτήν.

Η μορφή και η λειτουργία ενός ανάλογου κτηρίου στη θέση αυτή παραμένει αινιγματική, σχετίζεται, ωστόσο, με τις ευρύτερες πολεοδομικές αλλαγές που συντελούνται στα τέλη του 5ου και τις αρχές του 6ου αιώνα στη Θεσσαλονίκη καταστρατηγώντας για πρώτη φορά την προϋπάρχουσα ιπποδάμεια κανονικότητα²⁰.

Τοιχοποιίες ανάλογου πάχους σε θολοσκεπείς στοές απαντούν συνηθέστερα σε περίκεντρα θολωτά κτήρια, όπως στη δίδυμη στοά του σύνθετου οκταγώνου παρά τη Χρυσή Πύλη²¹, σε κρυπτές στοές²² ή σε μεγάλων

διαστάσεων κινστέρνες, οι οποίες, στην περίπτωση της πρωτεύουσας –το πολεοδομικό πρότυπο της οποίας ακολουθούν τα αρχιτεκτονικά έργα του πρώιμου 6ου αιώνα στη Θεσσαλονίκη²³– βρίσκονταν σε άμεση σχέση με σημαντικά κτήρια δημόσιας αρχιτεκτονικής αποτελώντας μέρος της υποδομής τους και χωροθετούνταν εγγύτατα στον καθεδρικό ναό και το ανακτορικό συγκρότημα²⁴.

Σε κάθε περίπτωση, ο αποσπασματικός χαρακτήρας των ευρημάτων δεν δύναται να δώσει σαφή απάντηση στα ζητήματα που τέθηκαν, τα οποία παραμένουν ανοικτά ως υποθέσεις εργασίας για μελλοντική διερεύνηση και συζήτηση.

Étude d'une ville paléochrétienne, Αθήνα – Παρίσι 1984, 82-89. Γ. Βελένης, «Η αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης», *ΑΑΑ* 23-28 (1990-1995), 129-141. Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture*, ό.π. (υποσημ. 4), 120-122. Π. Αδάμ-Βελένη, «Η δεκάχρονη πορεία εργασιών στην Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης 1989-1999», Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης, I. Πρακτικά Διημερίδας για τις εργασίες των ετών 1989-1999*, Θεσσαλονίκη 2001, 15-38.

²³ Ράπτης, «Αρχιτεκτονικά έργα», ό.π. (υποσημ. 4), 580-581. Βλ. ακόμη Raptis, «Late Antique Thessalonike» ό.π. (υποσημ. 2).

²⁴ Για τις κινστέρνες του υδροδοτικού δικτύου της Κωνσταντινούπολης και τη θέση τους στη μνημειακή τοπογραφία της βυζαντινής πρωτεύουσας, βλ. W. Müller-Wiener, *Bildlexicon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977, 280-285. Βλ. ακόμη C. Mango, «The water supply of Constantinople», C. Mango – G. Dagron – G. Greatrex (επιμ.), *Constantinople and its Hinterland. Papers from the Twenty-Seventh Spring Symposium of Byzantine Studies*, Λονδίνο 1995, 9-18. Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (υποσημ. 4), 94-95.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1: Σχέδιο Κωνσταντίνου Θ. Ράπτη και Ελευθερίας Φαντίδου. Εικ. 2-5: Φωτογραφίες Κωνσταντίνου Θ. Ράπτη (Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης / ΕΦΑΠΟΘ). Εικ. 6: Αποτύπωση και σχεδίαση Ελευθερίας Φαντίδου (Αρχείο ΕΦΑΠΟΘ). Εικ. 7-10: Μελέτη Κωνσταντίνου Θ. Ράπτη και Ελευθερίας Φαντίδου. Σχεδίαση Ελευθερίας Φαντίδου.

²⁰ Ράπτης, «Αρχιτεκτονικά έργα», ό.π. (υποσημ. 4), 580-581. Βλ. ακόμη Raptis, «Late Antique Thessalonike» ό.π. (υποσημ. 2).

²¹ Ράπτης, «Ορισμένες παρατηρήσεις και ερωτήματα», ό.π. (υποσημ. 2), όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

²² Για τη Ρωμαϊκή Αγορά της Θεσσαλονίκης και την εκεί εντοπισμένη κρυπτή στοά, βλ. Χ. Μπακιρτζής, «Περί του συγκροτήματος της Αγοράς της Θεσσαλονίκης», *Αρχαία Μακεδονία*, II, Θεσσαλονίκη 1977, 257-269. Ο ίδιος, «Η Αγορά της Θεσσαλονίκης στα παλαιοχριστιανικά χρόνια», *Actes du Xe Congrès international d'archéologie chrétienne Thessalonique, 28 septembre – 4 octobre 1980*, II, Θεσσαλονίκη 1984, 5-19. J.-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle. Contribution à*

SOME OBSERVATIONS AND QUESTIONS REGARDING
EARLY BYZANTINE ARCHITECTURE IN THESSALONIKI:
THE PUBLIC BUILDING TO THE NORTH OF THE EPISCOPAL BASILICA

This short paper presents the architectural remains of an unknown Early Byzantine monumental building with marble pillars and brick-built walls, some parts of which have been recently unearthed in the area to the north of the apse and the, recently proposed, transept of the Early Byzantine Episcopal basilica of Thessaloniki (Fig. 1).

In a trench dug within the framework of a construction project of the Water Supply and Sewerage Company of Thessaloniki, the upper part of a marble monolithic pillar was found in situ (Fig. 2). The rectangular, almost square, pillar, with section $0.96 \times 0.86\text{m}$, bears an impost-pillar-capital with undecorated beveled sides. Its upper surface, 1.08m long and 0.97m wide has traces of lime mortar, applied to the marble, which indicate a possible superstructure; most probably the springing of brick-built arches.

At a distance of $3.10\text{-}3.12\text{m}$ (10 feet) to the north, part of the impost capital of a similar monolithic marble pillar was also located in situ (Fig. 3). These findings, if combined, indicate the possible existence of a monumental row of marble pillars developed on the N-S axis.

Notwithstanding the fact that it was possible to reveal only the upper part of the two monolithic marble pillars, their total height, including the impost-pillar-capital and a hypothetical, similar in form, base, was estimated, based on their cross-section, at 4.50m up to 4.60m . Therefore, and since their upper surface has been detected at an absolute altitude of 12.50m , their feet could probably be estimated at $7.90\text{-}8\text{m}$, a level that is identical with that of the Early Byzantine period in this area of the city, as indicated by the floors of both the late 5th-century Episcopal basilica, just a few meters to the south, and of the early 6th-century circular *forum* (peristyle plaza), which has been unearthed just to the south of the *decumanus maximus* and to the northwest of the atrium of the Episcopal basilica.

At $8.72\text{-}8.74\text{m}$ (28 feet) to the east of the marble pillars, a parallel brick-built wall of maximum exposed

height of 2m and revealed thickness up to 3.60m , was also excavated. At the western, revealed, side of this brickwork, a likewise brick-built pilaster, $\sim 1\text{m}$ wide, is developed (Fig. 4). The masonry consists exclusively of Early Byzantine bricks with exact dimensions $30.8 \times 41 \times 5\text{cm}$ and $31.2 \times 40 \times 5.5\text{cm}$, and lime mortar, rich in coarse-grained aggregates, the texture of which is analogous to the structural mortar of most of the Early Byzantine monuments of the city. Of particular interest is the identification of a large number of characteristic brickstamps (Fig. 5), which indicate a terminus post quem in the middle of the 5th century.

Combining the information drawn from these findings and taking into consideration the axes indicated by (a) the two marble pillars, (b) the parallel brick-built walls, and (c) its only revealed brick-built pilaster (Fig. 6), the following research hypotheses could be proposed:

The brick-built pilaster of the wall does not correspond with either of the two marble pillars, found during the excavation. However, it is aligned with a, hypothetical, undiscovered identical pillar at a similar distance to the north of the unearthed pair; thus, a row of marble pillars, which was apparently connected with brick-built arches with the masonry to the east, is defined.

Both the row of marble pillars and the parallel masonry are perpendicular to both the north wall of the five-aisled Episcopal basilica and the axis of the *decumanus maximus* of the city.

On the basis of the aforementioned observations, having in mind that, according to the symmetrical development of the Hippodamian urban grid, a Late Antique *cardo* is expected in this area, and due to the distance of ca. 8.7m between the marble piers and the brick masonry to the east, wherein a second parallel row of piers could be supposedly inserted, a *cardo* (Fig. 7), ca. $4\text{-}4.5\text{m}$ wide, analogous to three other *cardines* found elsewhere in Thessaloniki, could be hypothetically restored on this site. This monumental *cardo* would lead

from the *decumanus maximus* to the eastern part of the Episcopal basilica, and its, recently proposed, transept.

However, the extreme thickness of the masonry that forms the eastern boundary of the supposed portico remains paradoxical; since it has no obvious defensive character, this structure could be justified only if it once bore a massive vaulted superstructure.

The description of the newly unearthed brick-built wall, which is preserved at an estimated height of ca. 5m, bears close resemblance to the description of a masonry unearthed in 1963 during the excavation of the opposite plot to the west: “a large wall of 19m surviving length and maximum thickness 4.30m was found [...] made entirely of bricks” [...] which “due to its great thickness and height, gave the impression of a fortified construction”.

Incorporating (a) the architectural remains of the Episcopal basilica, (b) the simplified plan of the old excavation, and (c) the recent finds into a single topographic plan, it appears that both masonries, apart from their structural and morphological similarity, are equidistant from the row of the marble piers. Thus, a monumental building with two, possibly underground or semi-underground, porticoes (Fig. 8), each ca. 8m wide, could be hypothetically proposed on the site just to the north of the eastern part of the Episcopal basilica, and its, hypothetical so far, transept.

Alternatively to the previous study case, due to the large width of this double portico, two more rows of identical marble piers could be hypothetically reconstructed on both sides of the discovered one, and in the middle of the distance between the discovered marble piers and the pilasters of the lateral brick-built walls. In this case, which in both architectural and structural terms seems more possible, the large public building under consideration would have been divided into four parallel porticoes, ~3,40 m wide, by three rows of possibly identical marble pillars (Figs 9, 10).

In this case the vaulted superstructure of the galleries could consist of (a) either a network of low groin- or sail-vaults that would have been supported by intersecting brick-built arches connecting the pillars with each other and with the pilasters of the lateral walls, or (b)

parallel to each other, transverse to the longitudinal axis of the building, barrel-vaults, supported by brick-built arches that would have connected the pillars with each other and with the pilasters of the side masonry only on the E-W axis (Fig. 10).

In all the aforementioned cases, either with one or three parallel pillars, the use of marble rectangular pillars, instead of columns, is most probably related to the support of an extremely massive superstructure, which probably exceeded the vaults of the porticoes in question. Given that the lateral walls, the thickness of which exceeds that of the city walls, seem to have no openings, these pillared porticoes probably comprised the substructure of an unknown monumental public building that would have stood above their vaulted superstructure, and because of its location, to the north of the supposed transept of the Episcopal basilica, would be directly related to it.

The form and function of such a building on this site remains enigmatic, however it is related to the wider urban changes that took place in the late 5th and early 6th century in Thessaloniki, abolishing for the first time the pre-existing Hippodamian regularity.

Masonries of similar thickness in vaulted porticoes are more common in concentric vaulted buildings, such as in the two-aisled ambulatory of the double-shelled Octagon near the Golden Gate, in *cryptoportica*, or in large cisterns that, in the case of the Byzantine capital, were connected with important buildings of public architecture, comprising their substructure, and were located close to the cathedral and the palatial complex.

In any case, the partial discovery of these findings cannot provide a clear answer to the questions raised in the paper, which remain open as research hypotheses for future investigation and discussion.

*Konstantinos T. Raptis, Archaeologist-Byzantinist, PhD
Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City,
kraptis@culture.gr, raptis.constantinos@gmail.com*

*Eleftheria Fantidou, Architect-Restorer, MSc
Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City,
efantidou@culture.gr, ritsaf@gmail.com*